

Desenvolupament local a l'alta muntanya

Lluís Llobet i Martí

Geògraf, director-gerent del Centre d'Art i Natura

L'activitat artística pot ser un estímul per revitalitzar les petites localitats de muntanya. Aquests poblets ofereixen la tranquil·litat i l'espai idonis per al treball i l'intercanvi d'experiències entre creadors de diverses disciplines. L'èxit d'aquesta combinació –art i natura– està comprovat per diversos casos als Estats Units i a Europa. A Catalunya, els pioners han estat un irlandès i els habitants de Farrera, al Pallars Sobirà.

Feta la radiografia introductòria de dos moments històrics de Farrera, distanciat en el temps per solament 15 anys (vegeu el quadre adjunt), serà molt més senzill per als lectors d'aquest article d'entendre els vincles extraordinaris que té la iniciativa del Centre d'Art i Natura amb el passat recent, i no tan recent, del poble que l'acull. La síntesi entre diversos llegats culturals rebuts de la tradicional civilització de muntanya i de les realitats urbanes contemporànies ha caracteritzat des del principi aquest projecte. És de justícia afirmar que sense el moviment anomenat neorural¹ el Centre d'Art i Natura no hauria estat possible. Projectes com el de Farrera, que amb pocs recursos i condicions a priori adverses van reeixint dia a dia, no responen a un model artificial de gestació arbitràriament dissenyat des d'un despatx, sinó a un procés de maduració estretament vinculat a un territori i a una realitat social que l'accepta i el fa seu. Una llavor només germina si troba unes condicions favorables d'humitat i temperatura.

Si bé la descripció de la realitat farrerenga de l'any 1970 és paradigmàtica per al conjunt de l'alta muntanya, no es pot establir el mateix per a la segona descripció igualment realista. Certament, el que succeeix durant la dècada dels vuitanta a Farrera és un cas particular, no generalitzable, però l'erràriem de cap a cap si penséssim que és un cas únic. Mai s'ha fet un treball rigorós sobre l'abast del moviment neorural a Catalunya, tot i que segurament va mobilitzar milers de joves que, en la seva immensa majoria, varen acabar establint-se novament al lloc d'origen. En tot cas, el petit percentatge que va resistir les dificultats inicials ha estat

llavor de renovació demogràfica i econòmica. A les comarques de muntanya avui és demostrable que la majoria d'iniciatives innovadores de bona part dels pobles (aliments artesans de qualitat, productes ecològics, cultius no tradicionals, serveis singulars...), cal associar-les a immigracions contra corrent dels anys setanta i vuitanta. Aquesta evidència no és sinònim de la persistència actual del neoruralisme. La simple observació de la realitat més aviat demostra que els creixements demogràfics actuals –petits però importants en xifres relatives– que s'evidencien en algunes comarques com el Pallars Sobirà, són deguts a una activació econòmica provocada pel desenvolupament dels esports d'aventura i del sector turístic en general. Lluny d'idealismes, les immigracions actuals són clarament motivades per raons laborals.

De la residència d'artistes al Centre d'Art i Natura

.....

El projecte d'una residència d'artistes a Farrera va néixer de la idea original d'en Bernard Loughlin, un personatge irlandès que va passar per Farrera l'any 1976 i que s'hi va establir durant un any. En aquell moment ni ell ni cap dels que després han treballat per al projecte no tenien ni la més remota idea d'aquesta possibilitat. Anys més tard, ja al seu país d'origen, un anunci al diari el va advertir d'una oferta atractiva per a un home de reptes: gestionar una finca angloirlandesa del nord de la República que el prestigiós i desaparegut director de teatre Sir Tyrone Guthrie havia donat per a un projecte cultural vinculat a la creació artística. Avui, dinou anys més tard,

aquella vella granja aristocràtica s'ha convertit en una de les més prestigioses residències d'artistes d'Europa: el Tyrone Guthrie Centre a Annaghmakerrig, al comtat de Monaghan, Irlanda.

Des de fa unes quantes dècades, al món occidental les residències d'artistes són instal·lacions que ofereixen al col·lectiu internacional la possibilitat de realitzar projectes creatius en nous ambients i en contacte amb d'altres artistes. Habitualment, les residències recuperen edificis monumentals que han quedat obsolets amb l'objectiu pretès d'aconseguir una simbiosi entre continent i contingut: patrimoni arquitectònic al servei de la creació artística. A Europa abunden els antics palaus aristocràtics i els vells castells nobles reconvertits en residència i molt sovint estretament lligats a escoles d'art. En són bons exemples l'Akademie Schloss Solitude i l'Schloss Barmstal a Alemanya, l'Hospitalfield a Escòcia o el Civitella Ranieri Center a Itàlia, per citar-ne només alguns de significatius. Cada cop, però, són més nombroses les reconversions de vells edificis dels nuclis històrics de les ciutats que han quedat afectats per les crisis industrials i de creixement urbà. Aquest és el cas de la vella caserna de bombers de Dublín, The Fire Station Artists' Studios, l'antic hospital de Berlín, Künstlerhaus Bethanien, la nau abandonada i posteriorment ocupada l'any 1981 per forçar la seva reconversió en centre cultural a Viena, WUK (Werkstätten und Kulturhaus) o els casos més propers de Sabadell i Barcelona: La Nau i Hangar, respectivament. Als Estats Units i al Canadà aquest fenomen és encara més vell i important en nombre que a Europa. A més de totes les modalitats europees, un gran nombre d'iniciatives nord-americanes han reconvertit granges, casernes i vil·les, com és el cas de Headlands Center for the Arts i Villa Montalvo a Califòrnia, o bé han dissenyat directament moderns establiments com ara l'Atlantic Center for the Arts a Florida i el Banff Centre al Canadà.

El 1989 en Bernard va proposar a un petit col·lectiu de farrerencs d'adopció que resi-

dien —o havien residit— al poble la idea d'impulsar una residència per a artistes a Farrera. Per la seva experiència al capdavant del Tyrone i com a bon visionari, l'irlandès creia que les característiques de l'alta muntanya i les de la història particular de Farrera oferien òptimes condicions per fer reeixir un projecte semblant al seu. Fou d'aquesta manera com en Jordi Viñas, en Claudi Cortés i en Xavier Rodríguez es deixaren convèncer i formaren juntament amb ell el primer equip de treball, embrió del que avui és el Centre d'Art i Natura.

Les estratègies per al desenvolupament urbà

Durant aquesta primera etapa, que podem delimitar entre els anys 1989 i 1994, s'iniciaren els contactes per temptejar el possible suport de les institucions culturals i polítiques del país, i es començà a explicar el projecte a l'Ajuntament de Farrera amb l'objectiu que l'alcalde i el Consell Obert² n'acceptessin la titularitat pública, com finalment succeí.

Paral·lelament, s'encarregà la redacció d'un primer document que va ser especialment útil com a marc de reflexió interna i com a carta de presentació externa. En aquest primer període de temps i arran de buscar una localització física adequada al projecte va sorgir un dels debats d'estratègia urbana més interessants: s'havia d'adquirir una sola finca urbana que pogués contenir tots els serveis i equipaments junts i de nova planta, o era més convenient anar fent actuacions disperses pel nucli urbà, preferentment rehabilitacions i reconversions de vells edificis?

Els petits nuclis de muntanya, a causa del llarg període de despoblament, tenen un munt de solars urbans en runes i d'edificis abandonats o inutilitzats que donen molt de joc a la localització de nous equipaments. El factor condicionant més important és, evidentment, el de la propietat associat a la consegüent predisposició a vendre. Massa sovint a la muntanya aquesta predisposició està més subordinada a conflictes fami-

liars i desacords entre hereters que no pas a desajustaments entre el preu demanat i el que s'està disposat a pagar. Farrera no és una excepció en aquest sentit, i la possibilitat aparent d'adquirir una finca juntament amb la pressa per disposar d'un avantprojecte arquitectònic van fer decantar inicialment el dilema de la localització vers l'opció aparentment més fàcil: la de contenir tots els establiments del projecte dins un mateix perímetre. Finalment, però, la pràctica quotidiana, la lògica del finançament, la vocació pública i la necessitat de construir un projecte de consens es van encarregar de reconduir l'estratègia inicial. A través del programa Leader I es canalitzà una primera ajuda europea dirigida al projecte que, amb la col·laboració de la Diputació de Lleida i del mateix Ajuntament, es destinà a la rehabilitació integral dels vells estudis (escoles) de Farrera i de Burg³, de propietat municipal.

Amb aquesta actuació s'iniciava a Farrera una estratègia d'implantació i localització del Centre que privilegiava la gradualitat de la intervenció davant la unitat, i la seva dispersió pel nucli enfront de la concentració. Com a projecte públic de petit municipi de muntanya amb pocs recursos i diferents sensibilitats entre els actors, la gradualitat permetia, tant des del punt de vista de la gestió com de l'acceptació social, d'anar assimilant els canvis i d'adaptar-s'hi. La dispersió com a criteri de localització del Centre donava molt més joc a intervencions possibles i permetia decidir-les, per exemple, en funció d'una singularitat arquitectònica o, simplement, d'uns millors preus. Hi ha, però, una raó de concepte a l'hora d'aplicar el criteri d'una intervenció dispersa: la de facilitar la interrelació entre els usuaris i els veïns del poble. L'activitat del Centre d'Art i Natura en un nucli tan poc poblat com Farrera contribueix molt a diversificar i enriquir les relacions socials. Una estructura concentrada hauria provocat amb tota probabilitat un gueto, i el projecte no hauria contribuït a fomentar la vessant social del desenvolupament.

Equipaments i rehabilitació d'arquitectura agrària

En l'actualitat, a més de l'Estudi, s'està utilitzant casa Ramon, la del teleclub, rehabilitada per a la nova funció. Tanmateix, quan convé, es pot disposar de tres cases més gràcies a l'afinitat dels seus propietaris amb el projecte. Aquest sistema permet tenir una capacitat flexible en funció de les necessitats. Permanentment es disposa de 4-5 places, però han arribat a allotjar-s'hi 26 persones en bones condicions. Aquesta primavera, i després d'un llarg procés, començaran les obres del que ha de ser la intervenció urbana més ambiciosa feta fins ara. Es restaurarà i reconvertirà en tallers un paller obert o bastida –la Bastida de Manresa– que havia estat usat com a assecador d'herba i palla. Amb una monumental encavallada de fusta a la cara sud i construït cap al final del s. XVIII o el principi del s. XIX, aquest edifici singular és tot un símbol del poble juntament amb la torre porxada de l'església de St. Roc. L'estratègia urbana del Centre l'ha rescatat de la més que probable transformació futura en segona residència⁴.

La intervenció, a més de restaurar el monument representatiu de l'arquitectura popular de muntanya, equipà el Centre d'una cuina-menjador, sanitaris, magatzem i allotjament per a residents en un nou edifici construït sobre les runes d'un paller de la mateixa infraestructura agrària. L'engrandiment de la plaça o l'obertura al pas d'un antic carrer completaran la intervenció i li donaran una dimensió encara més pública. La font principal del finançament és europea en un 50% a través del programa Interreg II, i la resta arriba de diverses institucions catalanes, principalment de la Generalitat de Catalunya.

Espais per a la creació artística

En les societats postindustrials com la nostra apareixen noves necessitats vinculades al sistema de vida que els és propi. El fet que la major part de la població sigui urbana

i sotmesa a un ritme de vida en molts casos voraginós, o el fet que els mitjans d'informació i de comunicació envaeixin amb la seva omnipresència la vida quotidiana, provoquen en la societat el desig compensatori de gaudir de la natura, del silenci o de la tranquil·litat. El conjunt de persones professionals del treball creatiu que utilitzen com a eines principals la sensibilitat, la reflexió, la imaginació, l'habilitat o la intuïció necessiten aquelles compensacions probablement en majors dosis i en major intensitat. Tanmateix, els nous estímuls i experimentacions, el contrast d'idees i projectes i l'intercanvi de tècniques i processos creatius són requisits indispensables per al treball dels artistes i dels investigadors. El Centre d'Art i Natura és fruit del seu temps i ha nascut amb la voluntat de ser un servei útil per a aquests sectors de la societat contemporània.

L'any 94 es realitza el primer programa pilot com a residència a Farrera. Es tracta de veure si un grup d'artistes seleccionats per a l'ocasió troben suggerent per al seu treball creatiu l'experiència de conviure uns dies a Farrera. Amb fons europeus del programa Calidoscopi i en combinació amb el Tyrone Guthrie Centre i els Ateliers des Arques del Llenguadoc, s'organitza un intercanvi a tres bandes: Un Pelegrinatge Calidoscòpic. Deu artistes de les tres nacionalitats viuen un pelegrinatge per les tres geografies rurals de les tres residències amb l'objectiu final de produir obra artística sorgida de l'impacte de l'experiència. Un any més tard l'obra és exposada a Derry, Dublín, Tolosa i Lleida, i se n'edita un catàleg en les tres llengües d'aquesta data que s'inicia una programació estable de residència amb el servei regular d'allotjament, taller i el sopar diari, per a aquells usuaris que prèviament i amb un projecte clar de treball ho hagin sol·licitat de manera expressa. Com a organització especial descentralitzada de l'Ajuntament, el ple aprova el reglament de funcionament del servei i s'estableixen les primeres tarifes. Es crea un Consell d'Administració, assessor del Ce no ha pogut ser més participativa: es cedeixen quatre cases per a

l'ocasió i s'improvisa un menjador amb la col·laboració dels veïns.

L'exitosa experiència pilot i la concessió d'un nou premi Calidoscopi, en aquest cas sol·licitat directament pel Centre d'Art i Natura, en precipita l'obertura provisional l'estiu de 1995 i la definitiva l'1 de gener de 1996. És a partir d'aquesta data que s'inicia una programació estable de residència amb el servei regular d'allotjament, taller i el sopar diari, per a aquells usuaris que prèviament i amb un projecte clar de treball ho hagin sol·licitat de manera expressa. Com a organització especial descentralitzada de l'Ajuntament, el ple aprova el reglament de funcionament del servei i s'estableixen les primeres tarifes. Es crea un Consell d'Administració, assessor del Centre, amb representació territorial en el marc local, comarcal, regional, nacional i internacional format per 10 persones relacionades amb el sector artístic i científic. Concretament hi ha representades institucions de l'administració local com l'Ajuntament de Farrera i el Consell Comarcal del Pallars Sobirà, institucions vinculades a l'art com l'Escola Massana de Barcelona i l'Escola Municipal de Belles Arts de Lleida, institucions vinculades a la recerca i l'estudi com la Universitat Autònoma de Barcelona i l'Institut d'Estudis Ilerdencs i, finalment, l'associació internacional de centres residencials per a artistes Res Artis. Amb el suport del consell assessor i del centre germà irlandès, l'estiu de 1996 s'organitza l'intercanvi internacional "El Paisatge en l'Art Modern". Consta de tres mesos de programació, de caràcter fortament ambientalista, durant els quals tres grups de cinc artistes, procedents de vuit països europeus i seleccionats per nou institucions internacionals, s'impregnen del Paisatge Cultural (Retornar el nom de cada lloc), del Paisatge Vertical (Astronomia i Territori) i del Paisatge Horitzontal (Senders perduts) de l'alta muntanya catalana. Al final de cada mes es fan presentacions públiques dels treballs realitzats, que atrauen un important nombre de veïns de la vall: molts d'ells veuen i toquen per primera vegada

art contemporani i artistes de carn i ossos. Mesos més tard s'edita un catàleg demostratiu de l'experiència⁵ del qual s'han distribuït uns 1.500 exemplars.

La realització de l'intercanvi "El Paisatge en l'Art Modern", amb la consegüent edició del catàleg demostratiu i la participació activa a les assemblees anuals de l'associació internacional Res Artis, situen el Centre d'Art i Natura de Farrera l'any 1997 a les guies de residències internacionals. Des d'aquest moment comencen a arribar sol·licituds d'informació de tot el món, algunes de les quals es concreten en estades de treball. Des de l'inici de l'activitat han passat per Farrera 95 artistes, la majoria dels quals són europeus i pintors. De mica en mica es van diversificant tant les procedències com les disciplines. La durada mitjana de les estades és de tres setmanes i es concentren sobretot entre els mesos de maig i d'octubre. Els artistes que així ho desitgen deixen obra al Fons d'Art del Centre, que s'exposa periòdicament pel Pallars sota el títol "Art Contemporani de Muntanya"⁶.

El darrer intercanvi, realitzat l'any 98, ha estat amb la participació de la residència irlandesa del Tyrone i amb un projecte de residència de les illes Aland, a Finlàndia, anomenat Kōkarskultur. En aquest cas, Aland-Pirineus-Irlanda, una exploració ambiental a través d'illes i muntanyes, ha estat un programa en el qual cada centre ha enviat dos artistes del seu país⁷ a cadascun dels altres centres associats amb el compromís d'introduir-los en l'entorn natural i cultural de cada regió. L'experiència podria tornar-se a repetir enguany.

Els intercanvis són doblement beneficiosos tant per als artistes que guanyen les beques com per als centres que els organitzen. Per als artistes, sortir és contactar amb altres artistes i països de contextos culturals i realitats diverses que els obren a nous horitzons de recerca. Per als centres, els intercanvis obliguen els seus responsables a definir i omplir de contingut els programes, exercici que significa el millor antídoto contra el risc d'esdevenir hotels per a artistes. El Centre d'Art i Natura ha obert

un nou camp d'exploració basat en la immersió de l'artista en el potent medi natural de l'alta muntanya. L'objectiu és familiaritzar-lo amb la biodiversitat i els ecosistemes que en són propis. De la mateixa manera, l'experiència amb l'entorn cultural de muntanya i el seu patrimoni sensibilitzen l'artista en el respecte per la diversitat cultural. En un bon grapat de casos l'obra en reflecteix el compromís adquirit i el transcendeix.

L'any 1996, en el marc del programa Bourses pour artistes, el Fons International pour la Promotion de la Culture d'Unesco proposà al Centre d'Art i Natura d'entrar a participar-hi. Des de llavors s'ofereix anualment una estada de dos mesos de durada a un artista visual originari de l'est de Croàcia i Bòsnia-Herzegovina. Fins al moment ja s'han beneficiat de la beca la fotògrafa de Dubrovnik Ana Opalic i la pintora també croata Tina Gverovic. Enguany se celebrarà la tercera edició i, desgraciadament, s'ha hagut d'incloure el Kosovo com a nou territori d'origen dels candidats. Amb aquest programa el Centre s'ha afegit a les campanyes de solidaritat de la societat catalana amb els afectats pel conflicte dels Balcans.

Recuperació de patrimoni i recerca

A les zones de muntanya hi ha un desinterès autòcton pel patrimoni cultural propi que contrasta amb la seva extraordinària riquesa. Ja no parlem solament del patrimoni arquitectònic o artístic, sinó d'aquell més intangible i etnològic. Des de l'inici de la seva activitat, el Centre n'impulsa la recuperació. La primera actuació ha estat sobre un dels patrimonis més fràgils i en perill d'extinció: el toponímic. Prenent el relleu de la recerca iniciada pel pastor de Farrera Rafel Oppenheimer, el toponomista del Montseny Joan López l'ha rescatada del món oral i ara mateix espera el finançament adequat per reproduir-la en el lloc que li correspon: un mapa.

També s'ha publicat per iniciativa del Centre el llibre de les Respostes de la Coma de Burg, Tírvia i la Vallferrera al Qüestionari

de Francisco de Zamora (1789-1790) (Garsineu Edicions, 1997), que reflecteix amb força precisió i detall com vivien i quines preocupacions tenien els muntanyencs d'ara fa 200 anys. L'edició ha anat a cura de l'historiador medievalista Jaume Oliver, que les ha recuperades del Palacio Real de Madrid i les ha transcrit i introduït amb erudició. Els ajuntaments implicats han finançat el projecte juntament amb el Consell Comarcal i l'Associació pel Patrimoni de la Vallferrera. La publicació s'ha distribuït gratuïtament entre els residents dels tres municipis afectats.

En el moment present s'han iniciat dues línies d'investigació sobre l'evolució del paisatge d'alta muntanya al Mig Pallars. L'una basa la recerca en l'anàlisi pol·línica per determinar la influència de les fargues sobre les masses boscoses, des de l'època romana fins al segle passat, i és dirigida pel geògraf Agustí Esteban. Aquest projecte forma part d'un estudi més ampli sobre l'activitat metal·lúrgica a la regió. L'altra es fixa més en l'evolució dels usos durant la segona meitat del segle que ara s'acaba i les seves conseqüències sobre el tradicional ordenament que n'havia fet l'activitat antròpica. La direcció d'aquest segon estudi és a càrrec del també geògraf Joan Manel Soriano.

No és coincidència que la geografia sigui una de les disciplines que més connecten amb el Centre d'Art i Natura. Un projecte de desenvolupament local com el nostre, tant pel concepte de desenvolupament en si com per la seva localització, té naturalment una pila d'ingredients geogràfics. Aquesta és la raó per la qual les pràctiques universitàries de l'assignatura Geografia de Muntanya del Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) es realitzen al Centre d'Art i Natura des que es van començar a impartir. Des d'aleshores hi han passat uns 225 estudiants.

Les relacions amb l'esmentada universitat es consoliden la primavera de 1997 amb la realització d'un curs intensiu Erasmus sobre urbanisme de muntanya coordinat

pel geògraf Oriol Nel·lo. En el curs participen estudiants d'arquitectura de les universitats italianes de Torí i Venècia i estudiants de geografia de la UAB. Els treballs de projecte dels estudiants d'arquitectura se centren en la reconversió de la Bastida en equipaments del Centre, i els estudiants de geografia estudien el potencial demogràfic dels nuclis urbans del municipi. Més tard, els resultats d'aquest curs internacional es presentaren a l'Arxiu Històric Comarcal de Sort sota el títol "Propostes per a Farrera". Durant l'acte d'inauguració de l'exposició es va aprofitar per signar un conveni de col·laboració entre el rector de la UAB, Carles Solà, i l'alcalde de Farrera i president del Consell d'Administració del Centre, Jordi Caselles. Segons el conveni, la UAB proporciona l'equipament per a un taller de recerca i el Centre ofereix tarifes reduïdes als usuaris procedents d'aquesta universitat.

Art i natura al servei del desenvolupament

Sortosament, a Farrera el Centre d'Art i Natura no ho és tot. En l'actualitat, laboralment només té ocupada una persona en règim de jornada completa, i dues a temps parcial. Ara com ara, les activitats econòmiques al poble són molt diverses amb ocupats en tots els grans sectors de producció. Les inversions que es realitzaran pròximament a la Bastida de Manresà han de servir per donar un salt qualitatiu en el projecte i doblar l'activitat amb la creació d'almenys dos llocs més de treball estable. La consolidació del projecte hauria d'assegurar un desenvolupament sostenible que permetés mantenir de manera estable un mínim de població a Farrera per poder seguir sent un poble. Els pobles els fan les persones que hi poden viure dignament, i el Centre d'Art i Natura hi està contribuint en el present, però hi contribuirà més encara en el futur.

La vitalitat demogràfica actual de Farrera queda explícitament reflectida en la seva estructura per edats. L'any 1996 el muni-

cipi⁸ tenia la població més jove de la comarca del Pallars Sobirà, i sens dubte de tota l'alta muntanya catalana. La franja d'edats entre 0 i 14 anys constituïa més del 18%, quan la mitjana comarcal era del 12%. Si observem la franja d'edats entre 15 i 29 anys, veurem que segueix un punt per sobre de la mitjana comarcal (Farrera 19,3%, Pallars Sobirà 18,3%).

En una avaluació més dinàmica de la demografia, si comptem la població/dia al cap de l'any, el Centre d'Art i Natura en el present aporta dues persones. Amb l'ampliació i la consolidació del projecte, la seva aportació de persones/dia al cap de l'any serà d'entre 8 i 12. En aquest sentit, un projecte de desenvolupament local en un petit nucli com el nostre ha d'adequar-ne l'escala com a primera regla de sostenibilitat.

Apunts per al desenvolupament sostenible de l'alta muntanya

Les recents diagnosis que es fan sobre les comarques de muntanya apunten totes un canvi de tendència vers la recuperació demogràfica i econòmica. Encara que no ho digués cap estudi, les persones que hi viuen poden constatar com en pocs anys s'ha guanyat qualitat de vida. La millora de la xarxa viària, la normalització de les telecomunicacions i, sobretot, el progrés en l'assistència sanitària i el servei de l'ensenyament, n'han estat factors fonamentals. En tots aquests terrenys l'administració pública hi ha tingut un paper protagonista, i ha entès que quan una regió està sota mínims –com ho estava la muntanya en la restauració de la democràcia–, només un poder públic amb voluntat política pot redreçar una situació tan deprimida com aquella.

Constatat el redreçament i reconeguts els mèrits, s'imposa una reflexió en clau de futur: vers on es va? O encara millor dit, vers on es vol anar? Quan les transformacions són ràpides, l'exigència d'aquest debat es fa urgent i les conclusions que se'n desprenquin hauran de tenir una traducció pràctica en forma d'actuacions polítiques i partides

pressupostàries. En aquest sentit s'ha obert una dinàmica positiva amb la discussió dels plans estratègics per a les comarques pirinenques. Des de l'alta muntanya, els centenars de residents que hi han participat il·lusionats esperen ara resultats per convèncer-se de no haver estat il·lusos.

Des del meu punt de vista, hi ha algunes qüestions a tenir molt en compte quan parlem del desenvolupament de l'alta muntanya. La primera és la mare dels ous de totes les altres i fa referència a la seva especificitat geogràfica. Els territoris de muntanya, per la seva orografia, climatologia, poblament, economia, identitat cultural, recursos naturals, fragilitat, biodiversitat, etc., necessiten un tractament especial més enllà del legislatiu ja recollit en la Llei de muntanya. La seva especificitat exigeix un àmbit de planificació territorial propi. Cal, per tant, que el Pla territorial de Catalunya consideri una setena regió pirinenca de planificació.

De les especificitats crec que és destacable la relació entre poblament i territori. L'alta muntanya sempre ha estat un territori de baixa densitat. Històricament, aquesta característica estava compensada per un poblament important distribuït en centenars de nuclis petits i difusos pel territori sostinguts per una activitat primària relativament intensa. En l'actualitat, la majoria d'aquests nuclis de població o bé s'han despoblat totalment, o bé el poblament és tan fràgil que desapareixerà ben aviat. La tendència a la concentració de l'activitat al fons de les valls centrals i el seu creixement accentuen els desequilibris territorials interns. La fragilitat de les valls laterals i les seves capçaleres exigeix una acció decidida de foment de petits projectes de singularització com el de Farrera. La dicotomia territorial representa un greu perill ambiental per a l'alta muntanya. La implantació de la xarxa de comunicacions per cable haurà de ser prioritària a fi de compensar el greuge vergonyant de la generalització del telèfon cent anys més tard del seu descobriment (a Farrera, l'any 1997). Està en joc la implan-

tació efectiva del teletreball com a esperança fonamentada de repoblament.

L'activitat ramadera i agrícola juga un paper de vital importància en l'apaivagament dels perills ambientals. Des de l'òptica de la sostenibilitat, l'agroramaderia és l'autèntic sector estratègic en el desenvolupament de l'alta muntanya. Hi ha diverses raons que justifiquen aquesta afirmació. Si s'entén el paisatge com a recurs constitutiu del principal atractiu turístic, no es pot desvincular l'activitat tradicional d'aquest recurs principal. Resulta obvi, però cal recordar-ho, que l'agroramaderia és una activitat permanentment constructora de paisatge. Aquest sector gestiona molt territori i la seva disminució en nombre d'ocupats i/o d'hectàrees conreades i pasturades va en detriment del paisatge humanitzat. Aquesta activitat reforça el manteniment de població precisament allà on més es necessita i manté oberts, fins al present, unes quantes dotzenes de pobles. És també estratègica l'activitat agropequària, ja que proporciona biodiversitat d'espècies vegetals i animals i ens protegeix del perill de foc, fins i tot quan el provoca per millorar la qualitat de certes pastures, tot i que sembli un contrasentit. Més perillós que el foc a l'alta muntanya és estar, a hores d'ara, sense planificació urbanística municipal. En un moment de valorització creixent dels espais de muntanya, amb multitud de projectes urbanístics per a l'especulació i una gran demanda de segones residències, els municipis no poden estar amb una planificació precària. Cal forçar els municipis a aprovar normes subsidiàries que considerin les especificitats urbanes de la muntanya. La major part de petits nuclis estan en una situació d'abandonament que exigeix mesures urbanístiques que tendeixin a consolidar l'espai urbà tradicional amb la rehabilitació com a intervenció més pertinent. Les morfologies urbanes són un patrimoni de muntanya que caracteritza enormement el nostre paisatge urbà i que caldria preservar com a bé singular. No fóra un disbarat limitar el creixement urbanístic dels petits nuclis de muntanya al seu espai urbà històricament consolidat. De

la mateixa manera, dia a dia es fa més necessari limitar l'accés al medi natural dels vehicles a motor (4x4 i motos de neu). Solament l'elaboració d'un pla sectorial amb la participació i el consens dels municipis de muntanya pot alleugerir l'impacte creixent d'aquesta activitat. També és convenient d'estudiar l'impacte de noves pràctiques com l'heliesquí o el barranquisme per tal de regular-ne l'ús.

Finalment, si el turisme ha de ser l'activitat principal de les economies futures de muntanya, des d'ara mateix cal guanyar la batalla de la diversificació. Quants més productes turístics diferenciats s'ofereixin, més es reduirà la dependència al subsector principal (esports de riu i esquí). Per diversificar caldria parlar també de dispersió de les activitats turístiques. Les nostres comarques d'alta muntanya tenen unes característiques físiques i culturals ideals per diversificar i dispersar l'oferta alhora que s'ofereix qualitat. Recordem que oferir qualitat, especificitat o singularitat és incrementar el valor afegit del producte i atraure un públic més selecte. Amb unes estratègies que tendissin a dispersar i a diversificar l'oferta s'aconseguiria trencar l'estacionalitat del turisme. La massificació actual durant la Setmana Santa i l'agost és un factor negatiu per al conjunt del sector i per al desenvolupament de la regió.

Epíleg

L'objectiu d'aquest article és aportar elements de reflexió i propostes d'actuació formulades des de l'experiència de Farrera i que contribueixin a omplir de contingut el concepte de desenvolupament sostenible aplicat als espais de muntanya. No puc estar-me de dedicar-lo als supervivents segons expressió del crític d'art, guionista i escriptor John Berger. Supervivents d'una civilització camperola dominant encara en el conjunt del planeta però condemnada a mort en el món occidental. Supervivents que a les serralades i muntanyes del món prenen un caràcter ramader i que avui, a Farrera, al cor dels Pirineus i a la fi del segon

mil·lenni dC, tenen dos noms propis: Conxita de Poblador i Pepe de Marçal. Ells han sobreviscut davant la muntanya i davant la tristor de la diàspora. Ells han inspirat el projecte de Centre d'Art i Natura i ara esperen serenament la fi d'una civilització que clouran ells mateixos.

**FARRERA 1970: 13 HABITANTS,
MITJANA D'EDAT 54 ANYS**

• **Juanito.** Com passa molts matins darrerament, els germans de casa Poblador discuteixen. El Juanito no vol anar a pasturar les vaques amb l'excusa que ara hi ha la germana a casa. La Conxita ja no baixa gairebé mai a Llavorsí a servir als hostals, i això que s'hi va passar els millors anys de la seva joventut. Cada cop la demanen amb menys freqüència i es passa la major part de l'any al poble. La mare ho agraeix perquè tot i mantenir la voluntat i el caràcter de sempre, de fa dies que li minven les forces: ja passa de la vuitantena. La vella, que ja ha munit al matí, posa ordre i envia el noi a la cort de Maciana.

Durant uns anys la cort de Maciana s'anomenà de Coté, quan la família d'Alendo es va traslladar a Farrera en un intent desesperat de mantenir el vincle centenari, o vés a saber si mil·lenari, amb l'alta muntanya. Els de Maciana ja se n'havien acomiadat uns anys abans i els de Coté van omplir el buit durant un curt període de temps. Els vells, però, segueixen dient el nom de tota la vida. El Juanito s'ha allunyat amb forts renecs arrossegant els espartenyots. Un quart més tard, el brogit s'ha desplaçat cap a l'abeurador del safareig, a sota el Castell, on la Perla, la Marquesa, la Bruna i la Roia, ben prenyades, enfilen pesadament i lenta el camí de les Feixes. A força distància, vagarós, el Juanito s'entreté collint quatre xicoires que es posa directament a la butxaca. La minsa paga que reben per la seva deficiència, i el que ingressen de la cooperativa pel bidó de llet que serveixen dia per altre, és més que suficient per sobreviure. Com aquell qui diu, les úniques despeses són

l'oli, la sal, el pa i el vi. A la fi de mes no els arriben rebuts de la llum ni els caduca cap assegurança. Els arrendaments ja fa anys que no s'apugen. Podríem dir que tenen el futur resolt perquè viuen gairebé igual com ho havien fet els seus avantpassats. A la vella de Poblador, però, hi ha un sol pensament que la desperta moltes nits: la casa dels seus pares i padrins s'acaba per sempre més, els fills no tenen descendència i la noia ha deixat passada l'edat de casar-se.

• **Pepe.** Una mica més enllà, talment com una formiga, el Pepe de Marçal no para de fer viatges amb la mula. A l'anada duu els cartres plens a vessar de fem que buida ordenadament al tros. De retorn hi carrega llenya que ha trossejat durant els assolellats dies d'hivern. La densitat dels foscos munts indiquen que enguany els de Marçal faran les trumfes al camp de Puio. Al cap de setmana el llauraran amb un parell de vaques que tenen afaitades per a l'ocasió. El llaurar i les altres feines pesades, les reserven pels diumenges perquè compta amb l'ajuda del seu fill, que puja cada setmana expressament de La Seu, on treballa en un taller mecànic. El noi de ben jove va marxar d'aprenent al taller. La nena, tot just amb disset anys, ja és a Barcelona estudiant per unes oposicions que diu una parenta que poden donar-li una bona posició. Quan pensa en els fills, Marçal arriba sempre a la mateixa conclusió: "La Seu encara és a prop, com aquell qui diu al darrere de Sant Joan, però Barcelona...". Amb les cabòries alenteix el pas; quan se n'adona, accelera i la mula protesta amb una estrebada de coll. Quan plegui les patates del tros hi sembrarà sègol, que sempre es "porta bé" malgrat els gels tardans,

i fa molt bona la carn dels porcs. Des que no hi ha la nena, la Generosa diu que sembrar sègol porta massa feina, però Marçal és tossut, creu que ella encara és prou valenta i sap que té molta traça a fer garbes i a arranjar els cavallons. Quan va pujar de La Glorieta de Montesclado per a casar-se amb la pubilla de casa Marçal, aquella era una de les cases més pobres de la vall. Ara s'ha fet un lloc fins hi tot a l'Ajuntament i mena algunes de les millors terres dels qui han marxat. Està satisfet d'haver tornat a Farrera després de tastar durant dos anys l'agricultura del pla, a la Conca de Tremp. Ells van ser l'excepció perquè d'aquella tongada no n'ha tornat ningú.

• **Joan.** Des de l'eixida de Manresà en Joan vigila atentament la girada d'un ramat. Amb la boina preta controla els moviments del gos d'atura i l'indret on jeu el pastor. Cada cop que hi ha un descuit, sempre sense voler-ho, les ovelles pasturen a la seva finca. I això que té fama de malhumorat! Altiva, la casa s'erigeix a l'extrem oest del poble i la seva eixida, talment una torre de guaita, és el millor punt d'observació de tota la Cultia. En plena primavera tothom ha d'aturar, i el Joan és qui més hi té a perdre. Els grups més nombrosos de dallaires els havia reunit aquella casa amb el seu pare, en pau descansi, al capdavant. Poc després de la seva defunció, en Joan va optar pels nous corrents comarcals en matèria de bestiar i es va vendre les egües i els sementals al marxant de Mariola per posar vaques. Amb els millors prats de dall de Farrera els de Manresà produeixen la més gran quantitat de llet: diàriament serveixen cinc bidons i cada matí, al girador on s'atura el jeep de la llet, en Joan és l'enveja de tots els veïns, sobretot ara que està tan ben

pagada! L'adaptació de la quadra de l'Era Gran per a una quinzena de vaques va ser fàcil. Només van haver de formigonar la base tapant el vell empedrat i deixant una segla com a desguàs al bell mig, tal i com recomanaven els venedors de maquinària agrícola a les fires. Fora d'això no hi ha grans canvis. La major part de l'herba la segueixen entrant per la Bastida, a peu de carretera. Allà sempre s'asseca encara que s'hagi entrat un pèl verda o bé un ruixat d'estiu l'hagi mullada. No hi ha millor bastida en tota la comarca! El problema és la feina, s'hi ha d'estar molt a sobre, matí i tarda s'ha de munyir, i cada cop és més difícil de trobar mossos. Les dues filles del Joan i l'Angeleta estan per casar, i la pubilla s'ha fixat en un xicot de casa bona d'Escaló... No s'hi quedarà cap a Farrera! El Joan, molt més gran que l'Angeleta, ja no té la salut de ferro d'altres temps, i ella, bona mestressa de Manresà, amb aquell tros de casa, ja fa prou cuidant-se dels conills, l'aviram i els porcs. Sort en tenen de la Maria! Però des que va caure de l'eixida als dos anys que es va quedar d'aquella manera...

• **Quima.** La Quima de casa Ramon crida a esmorzar l'Esteve. Mai no havia pogut llegir el diari amb tanta comoditat com ara que s'ha jubilat. Sabut és que tornant a peu de Llavorsí amb el correu dels pobles de la Coma a coll, anava llegint la premsa del dia. Ha estat sempre la persona més ben informada del poble i tothom se l'escolta atentament quan dóna una opinió. Casa Correu, com també l'anomena molta gent, es va convertir en el centre social de Farrera el dia que s'hi va instal·lar la primera televisió. Abans ja era una casa concorreguda a causa del petit establiment de queviures que menava la Quima,

però el teleclub va atraure el poble sencer mogut per la curiositat que va desfermar l'artefacte, fins i tot en els més escèptics. Tot esmorzant, els vells de Ramon comenten la quantitat de cases que s'han tancat d'uns pocs anys ençà i en fan el recompte de memòria: casa Andreu, casa Cargol, casa Lluçàs, casa Caterina, casa Felip, casa Maciana, casa Bessolí, tot i que pugen el ramat de cara al bon temps, casa Maria, casa Lluçio... Pronostiquen que la propera serà la de Pubill d'Alendo perquè ves què ha de fer aquell noi tot sol, amb quatre ovelles, i el futur per endavant... Arribats aquí recorden el cas dels de Coté, que marxaren d'Alendo per la canalla i que, pocs anys més tard, concretament el 64, també ho feren de Farrera arran del tancament de l'Estudi. Aquell va ser un any desgraciat! Semblava que el poble s'hagués empestat i ningú no en volgués saber mai més res. Alguna ordre superior també va fer tancar el quarter dels carrabiners i de cop van ser 6 o 7 nois ben plantats que deixaren les festes desertes de joves balladors. Fins i tot recorden que els de Marçal, aquell any fatídic, es van instal·lar a Vilamitjana durant dos anys, però l'aventura fracassà i decidiren tornar al poble. No fa massa dies, l'Esteve va ser a l'Ajuntament per un certificat de "fe de vida" i va xafardejar uns impresos emplenats a mà de sobre la taula del secretari. Eren del darrer cens i a la fitxa del "resumen censal" hi figuraven 17 veïns a Farrera. Mentalment, mentre veu la tassa de llet, dedueix els 4 veïns que encara s'han censat a Farrera sense viure-hi. Després repassa els 38 de Burg, els 7 de Mallolís i els 30 de Montesclado. Sembla mentida que el poble més important de la vall, que va donar el nom al municipi qui sap

quan, que rebia a la seva escola la canalla de Mallolís, Alendo i Burg, que tenia un parell de mestres per a més d'un centenar de criatures, i una quinzena de carrabiners, i una quarantena de cases obertes i vora dues-centes persones quan el van cridar a "quintos", estigui ara per a tancar. Immediatament li ha vingut a la memòria una polèmica recent que va ser titular de "La Mañana" durant uns mesos: "Comarcas a cerrar según el ilustre economista...". Ja ho deia aquell savi, però costa de creure amb una muntanya tan rica en boscos, pastures i bordes... Amb la mirada perduda al collet de Juberrí, ara l'Esteve recorda els estius de joventut a les bordes de Tressó... Temps era temps.

FARRERA 1985: 24 HABITANTS, MITJANA D'EDAT 32 ANYS

• **La Festa Major.** El primer en arribar ha estat el Juanito de Poblador fent sonar l'harmònica. No falta mai a cap dels actes socials de Farrera. Quan el saluden li brillen els ulls i amb un somriure cretí repeteix un dels seus laments preferits: "Farà vent, farà vent". A la reunió preparatòria de la Festa Major d'enguany hi és pràcticament tothom. Es respira un cert ambient d'excitació per la notícia de darrera hora: els d'Alendo també esperen una criatura! Ara sí que es pot parlar d'un autèntic "baby boom" a Farrera: amb aquesta són tres les dones embarassades i encara no fa una setmana que va néixer el segon de casa Andreu. En total hi ha sis criatures a Farrera. La més gran és un nen de 9 anys que va arribar al poble quan només en tenia dos, i la segona sa germana que ja va néixer a l'hospital de Tremp.

Alguns pensen en la reobertura de l'Estudi, allà on són precisament. Si la cosa segueix amb aquest ritme ben aviat hi haurà més canalla a Farrera que a l'escola unitària de Tírvia. A la reunió també ha vingut Marçal, que porta una comanda d'algú que ha trucat en una llengua estranya que no era francès ni anglès, segons li ha dit la Generosa, i que tornarà a trucar d'ací a 20 minuts. A casa seva hi penja un d'aquells cartells deslluïts i ròncs amb una inscripció sobre llauna: "Teléfonos". Algunes cases han ideat un complex sistema de fils i corriolets que va a parar a l'entrada de cal Marçal amb una campana o esquella a l'extrem per facilitar els avisos. Les altres confien amb el potent xiulet de pastora de la Generosa que ben bé que es fa escoltar. Quan li donen la notícia del nou embaràs, Marçal es posa més content que ningú "Un altre farrerenc!".

Alendo és a deu minuts d'aquí i administrativament és un agregat de Farrera, un llogarret amb dues cases i una ermita que participa de ple dret dels veïnals del terme. Per la seva banda, Burg, Mallolís i Montesclado, amb la Glorieta com a agregat, són nuclis amb els seus propis termes. Aquest fet ha provocat unes dinàmiques d'àmplia autonomia local dins el propi municipi, on cada poble obté dels boscos i pastures del seu terme uns recursos propis que administra a la seva manera. Algú fa callar al Juanito prenent-li l'instrument i aleshores replica amb una altra lletania coneguda per tots: "La noia ignorada de Portugal, la noia ignorada de Portugal".

• **Els nouvinguts.** Des de les darreres eleccions que s'ha pactat l'ingrés d'un dels joves nouvinguts a la llista única i oberta de 5

regidors, el més votat dels quals és nomenat alcalde. La reedició de la Festa Major des de l'any 80 és el primer projecte cultural comú que van promoure els nous habitants. Cada any s'edita un cartell original. Tothom té amics que col·laboren des de lluny per a connectar amb grups de música, teatre o circ. De fet l'origen dels assistents a la reunió no pot ser més divers. Mai no s'havia vist una cosa semblant en un petit poble de muntanya. Els vells veïns de Farrera ja s'hi han anat acostumant, però tot i així de tant en tant encara es sobresalten amb la visita de l'amic senegalès, negre com el carbó, o del punk londinenc amb la cresta ben dreta, amic d'un amic, i acabat d'arribar de la Festa de Treball de Barcelona.

Els nouvinguts ho han fet esglaonadament des de l'any 75 i la majoria no es coneixien de res, tot i que els de l'àrea de Barcelona han anat descobrint coneguts comuns. La resta procedeixen de diverses àrees metropolitanes europees com Londres, Amsterdam, París o Berlín. En molts casos els intents d'establir-se a Farrera han fracassat, o bé, dit d'una altra manera, han estat una experiència personal més. Els que avui preparen la festa ja fa alguns anys que van arribar, quan la carretera encara era una pista de terra. La majoria viuen en parella i han comprat alguna casa o la tenen arrendada. La rehabilitació dels mateixos habitatges s'ha convertit en l'activitat principal durant aquests anys. Els ingressos provenen, en la majoria de cases, de feines temporeres al bosc o de jornals pagats per l'ajuntament en labors públiques. Només en un sol cas hi ha un contracte de treball estable en la funció pública. Recentment un grup de 4 cases han constituït una cooperativa agroramadera amb

l'objectiu d'incrementar en nombre el ramat d'ovelles de l'única explotació existent entre els joves. Porten la idea d'elaborar formatges tipus "serrat d'ovella" i de complementar l'explotació amb algunes egües. A termini mitjà els agradaria de poder remunerar la feina per a sis persones. La cooperativa s'ha batejat amb un topònim ben escaient: Juberri, que és el nom d'una de les partides més importants de pastures de muntanya del poble.

Mentre a l'Estudi la reunió continua, la Generosa guaita des de l'hort com la Conxita baixa de casa a omplir la ferrada d'aigua al còm de Manresà. A sota la porxada de l'Era de les Egües, ben estarrufada al bell mig del carrer, la Maria fa una migdiada tardana. L'Angeleta des de l'eixida observa les dues vaques que pugen, soles, pel camí de la Cultia. Quan no veu la pastora fa un crit estremidor: Mariaaaaa!

¹ Joves d'origen urbà que resideixen en entorns rurals amb la voluntat de viure de la terra influïts per ideologies dites alternatives, originàries dels Estats Units i desenvolupades a Europa a partir del Maig Francès, que combinen dosis d'ecologisme, pacifisme i naturisme amb l'objectiu de construir un model de vida més harmònic amb la natura. El terme és introduït a Catalunya pel geògraf Santi Martínez a la dècada dels vuitanta.

² La llei electoral vigent concedeix als municipis menors de 100 habitants un Consell Obert format per tots els veïns majors d'edat que hi vulguin participar en igualtat de drets. A les eleccions en surt elegit l'alcalde, que és també president del Consell Obert, i que concentra més poder que als ajuntaments de representació convencional.

³ Els veïns de Burg, un cop tingueren l'estudi restaurat, i fent ús de la seva autonomia, decidiren no participar en el projecte.

⁴ La rehabilitació de la Bastida comporta una tensió dialèctica entre restauració i funcionalitat. Els nous usos obliguen a reconvertir l'edifici, però la seva imatge exterior tan particular n'exigeix el màxim respecte. Al conflicte s'afegeix l'aposta per l'energia solar com a font d'escalfament d'aigua sanitària i calefacció. Qui se les haurà d'empescar per fer-ho lligar tot és l'arquitecte de l'obra, en Joan Albert Adell.

⁵ El Paisatge en l'Art Modern. Tres experiències per a un mateix paisatge. 1997, C. Viguera, Barcelona. És una publicació del Centre d'Art i Natura amb textos de Josep Borrell, Antoni Llevot, Joan López, Joan Duran i Lluís Llobet. Traduït a l'anglès per Matthew Clarke. Els artistes catalans seleccionats per a l'ocasió foren: Charo Gómez, Rafel Seguí i Serres i Francesc Miñarro.

⁶ El nou patrimoni de muntanya que es crea dia a dia al Centre de Farrera s'ha exposat ja pel Pallars diverses vegades: al Racó de Tírvia, a l'Ecomuseu de les Valls d'Aneu, al Comú de Particulars de La Pobla de Segur i pròximament s'exhibirà a l'Arxiu Històric Comarcal de Sort. Aquest Fons d'Art es compon principalment de pintures, però també d'escultures, fotografies, música i poesia procedents de prop de quaranta artistes d'arreu del món.

⁷ Amb convocatòria pública prèvia els beneficiaris de la beca foren els artistes visuals Montse Soto i Nano Valdés. L'intercanvi rebé l'ajut del Consorci Català per la Promoció Exterior de la Cultura (COPEC).

⁸ A més del nucli de Farrera (31), els nuclis de Burg (30), Montesclado (24), Mallolís (1), Alendo (1) i la Glorieta (1) constitueixen el municipi de Farrera de Pallars. Entre parèntesi s'indica el nombre d'habitants censats l'any 96—població de dret—segons l'Institut d'Estadística de Catalunya.

Les iniciatives innovadores als pobles de muntanya (artesanía de qualitat, productes ecològics, cultius no tradicionals, serveis singulars...) s'associen a les immigracions contra corrent dels anys 70 i 80.

Les societats postindutrials, sobretot els sectors més creatius (investigadors, artistes), desitgen gaudir de la natura, el silenci i la tranquil·litat. El Centre d'Art i Natura ofereix aquest servei.

El Centre ha obert un nou camp d'exploració: immersió de l'artista en el medi natural de l'alta muntanya i sensibilitzar-lo de la diversitat biològica i cultural.

Els pobles els fan les persones que hi poden viure dignament. El Centre hi contribueix en el present, però ho farà encara més en el futur.